

**NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYETİNDE
İPEKÇİLİĞİN GELİŞİMİ TARİHİ**
**The History of the Development of Sericulture
in the Nakhchivan Autonomous Republic**

Hazar HÜSEYİNOV

Doç. Dr. Nahçıvan Devlet Üniversitesi
Tarih Bölümü öğretim üyesi
xezerhuseynov@gmail.com

Öz

Herhangi bir makale gibi Nahçıvan da ipekçiliğin gelişme tarihi de bilin uyandırıyor. Makalede, Nahçıvan'da ipekçiliğin gelişme tarihi incelenmiştir. Makalede, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde ipekçiliğin gelişim tarihi ve gelişiminde sağlanan başarılar, arşiv belgeleri ışığında incelenerek, bilim dünyasına hizmetine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, ipekçilik, barama kurdu, Dut plantasyonu, ipekböceği çiftlik.

Abstract

Like any article on the history of the development of sericulture in NAR evokes scientific interest. The article studies the history of the development of sericulture in Nakhchivan.

In the article the development of sericulture in the Nakhchivan Autonomous Republic and achievements in its development have been investigated on the basis of archive materials which were included into the scientific revolution.

Keywords: Nakhchivan, sericulture, silk worm, mulberry plantation, silkworm farm.

Nahçıvan'da ki tarımın önemli alanlarından biri de ipekçiliktir, ekonominin bu alanı Nahçıvan'da önemli yer tutmaktadır ve çok uzun zamandır da gelişimini sürdürmektedir. Tarihi kaynaklar, ipekçiliğin ana vatanı olarak Çin'i göstermektedir. Çinliler, uzun zaman üretim yöntemini gizli tutmuşlardır. Fakat hayli zamandan sonra ipekçilik, dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da yayılmaya başlamıştır. Bölge halkı, V.–VI. Yüzyıllardan beri koza kurdu besleyip, ipekçilikle meşgul olmuşlardır¹.

Yirminci yüzyılın başlarında Nahçıvan arazisi Azerbaycan'ın doğal ekonomik bölgeleri içerisinde ipekçiliğin gelişiminde öncü yeri tutuyordu. Uygun iklim ve coğrafi koşullar, Nahçıvan köylerinde geniş çapta koza üretimine ve

¹ KAHRAMANOV, R.Ç. 1967: Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde Tarımın Yerleştirilmesi ve İhtisaslaşdırılması. Bakü: Azərneşr, s.32.

ipekçilik endüstrisinin gelişmesine olanak tanıyordu. “1910-1912 yıllarında Nahçıvan Kazası köylerinin %32 oranında koza üretimi ile uğraşıyordu. İpekböceği Ordubad bölgesinde özellikle yaygındı. İlçe topraklarında bulunan 46 köyden 43’ün de ipekböceği az çok gelişmişti. Aynı dönemde Nahçıvan kazasında ipekböceği başka yerlere oranla yüksek ürün veriyordu. 1911-1913 yıllarında Nahçıvan koşullarında bir kutudan 4 pud koza alınması normal olay olarak görülüyordu”².

İpekçilik işletmeleri en çok Ordubad (12 işletme), Nahçıvan şehirlerinde, Ebrekonus ve Cenneb köylerinde yoğunlaşmıştı. Aynı zamanda ipekçilik işletmelerinin çoğunluğu dönemine göre nispeten büyüktüler. Örneğin, Ordubad kentinde bulunan 12 fabrikanın 356 çalışanı vardı. Her fabrikaya ortalama 21,5 işçi düşüyordu ki, bu da o dönem için orta büyüklükte olan işletmeden (16 kişi çalışanı olan işletme orta büyüklükte işletme görülürdü) hayli fazladır³. Birinci Dünya savaşı yıllarında Nahçıvan bölgesinde ipekçiliğin zayıf gelişmesi kendini göstermişti. Savaşın sonlarında bölgede 10 bin kutuya kadar koza kurdu beslenilir, 15 bin pud koza ürünü alınır. Nahçıvan’da yapılan ipekçiliğin en önemli vasfı üretimin yanında, burada qrenac - koza tohumu tedarikinin de yapılır olmasıdır. Ordubad, tüm Güney Kafkasyada en büyük koza kurdu yetiştiren bölge idi. Burada, 60 bin kutu ipekböceği tohumu tedarik edilerek İran ve Türkistan’a ihraç ediliyordu.

Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, 1920 yılına kadar Ordubad’da birkaç kустar ipek fabrikası faaliyette olup, hazırladıkları ipeği farklı işadamlarının fabrikalarında gönderiyorlardı. Fakat 1920 yılından sonra bu fabrikalar özel girişimcilerden alınıp kamulaştırıldı ve devletin (ümumxalqın) malı ilan edildi.

1921 yılından itibaren Nahçıvan’da ipekçilik yavaş yavaş canlanmaya başlamıştır. 1923 yılında Nahçıvan Cumhuriyeti’de üretimi yapılan ipekçiliğin miktarı: 804 pud kuru koza toplanmış, yerel tesislerde 295 pud koza açılmış, 85 pud ipek ve 30 pud frizon ürünü elde edilmiştir. Bir pud ipeğin maliyeti 470 rubleye etekabül etmekteydi. İpekçilik üzere faaliyette bulunan fabrikalardan her biri ortalama, 7 ay 15 gün çalışmaktaydı. 1924 yılında, 818 pud kuru koza toplanmış, 133 pud ipek ve 40 pud frizon elde edilmiş, 2 barama açan fabrika işler halde bulunmaktaydı⁴.

1935 yılında Ordubad’da bulunan ipek fabrikası, son model modern teknik ekipmanlarla yeniden donatılmış ve işletmeye alınmıştır. Bu fabrika yılda 144 ton

² ŞAHVERDİYEV, Z. 2008: Nahçıvan Bölgesi XIX-XX Yüzyılın Başlarında. Baku: Bilim, s.67.

³ NADİROV A.A.-NURİYEV A.H.-MURADOV Ş.M. 2000: Nahçıvan Ekonomisi Yirminci Yüzyılda. Bakü: Bilim, s.17.

⁴ İVANOVA R.N. 2013: Baskın. Nahçıvan: Acemi Yayıncılık - Polikrafiya Birliğı, s.225.

koza işleme kapasitesine sahip bulunuyordu. Fakat belirtmek gerekir ki, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde üretilen koza miktarı, bu Fabrikanın talebini karşılayamamıştır. Üretilen toplam, 144 ton koza, genel talebin ancak %60'ını karşılık gelmekteydi. Fabrikanın tam kapasite çalışması için eksik kalan koza miktarı Azerbaycanın başka sınır bölgelerinden tedarik ediliyordu⁵.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde ipekçiliğin gelişiminin nedeni olarak burada koza kurdunun üretimi için gerekli olan dut ağaçlarının yetiştirilmesine uygun geniş ve elverişli iklim ortamının bulunması ile açıklanmaktadır. Örneğin, 1940 yılında her bir koza kutusundan, 42,6 kg koza ürünü alınmıştır, oysa, 1913 yılında her bir kutudan ancak 24 kg koza ürünü alınabilmekteydi. Bu dönemde, özerk cumhuriyetin Ordubad Kazası'nda baramaçılığı daha da geliştirmek için başka bir dizi önemli tedbirler alınmıştır. Bu doğrultuda, Baramaçılığın yem tabanının takviyesi, yeni kühaneler inşası ve hizmete sunulması, koza kurdularının cins ve türleri geliştirilmesi, ve korunması, koza kurtlarının beslenmesine gösterilen itina ve dikkat daha da artırılmıştır. Nahçıvan'da olan tüm ipek bağlarının %70'den fazlası Ordubad Kazası sınırları dahilinde bulunmaktaydı⁶.

II Dünya Savaşı döneminde ipekçiliğin üretiminin çoğaltmak için koza üretimi hızlandırılmış, bu nedenle bu hızlandırma ve fazla üretim, verimliliğin daha sonraki yıllarda azalmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda ülkede, koza üretimi, eski üretim miktarı ile karşılaştırıldığında nispeten azalmıştır. Savaştan sonraki dönemde dördüncü beş yıllık da Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde ipekçiliğin eskiye nazaran daha da geliştirilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Koza üretiminin geliştirilmesi konusunda yapılan çalışmalar başarılı sonuçlar vermiştir. 1950 yılında savaştan önceki yıllara oranla hayli fazla koza ürünü üretilmiştir. Savaştan sonraki dönemde ipekçilik sadece restore edilmiş, hatta karşılaştırılan dönemin seviyesini hayli geçmiştir. Ülkedeki koza üretiminde, 1940 yılına oranla 1950 yılında % 17,4, 1955 yılında ise %35 artış sağlanmıştır⁷. Bu artış oranı aşağıdaki tabloda da açıkça görülebilmektedir.

⁵ NADIROV A.A.-NURIYEV A.H.-MURADOV Ş.M. 2000: Nahçıvan Ekonomisi Yirminci Yüzyılda. Bakü: Bilim, s.156.

⁶ KAHRAMANOV, R.Ç. 1967: s.170

⁷ NADIROV A.A.-NURIYEV A.H.-MURADOV Ş.M. 2000: s.157 .

I. Tablo: Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde ipekçiliğin gelişimi.

Bölgelerin Adı	Yıllar											
	1940			1946			1950			1955		
	Kutu sayısı	Her bir kutudan alınan (kg)	Umumi ürün (kg)	Kutul sayısı	Her bir kutudan alınan (kg)	Umumi ürün (kg)	Kutul sayısı	Her bir kutudan alınan (kg)	Umumi ürün (kg)	Kutu sayısı	Her bir kutudan alınan (kg)	Umumi ürün (kg)
Noraşen (Şerur)	160	37,0	5.920	135	32,6	4.401	240	39,1	9.384	262	40,3	10.558
Nahçıvan	260	41,0	10.660	200	38,4	7.680	260	44,2	11.492	285	46,0	13.116
Ordubad	925	48,0	44.400	875	40,5	35.437	950	51,8	49.210	937	55,6	54.098
Şahbuz	35	42,0	1.470	40	32,0	1.280	45	35,6	1.602	72	40,1	2.887
Culfa	220	45,0	9.900	195	36,0	7.020	265	50,0	13.250	325	53,4	17.355
Nahçıvan Özerk Cumhuriyet Top.	1.600	45,2	72.350	1.445	33,6	56.818	1760	48,2	84.938	1.817	53,9	98.014

Tabloda da görüldüğü gibi II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde ipekçilik alanında artış görülmüştür. Öyle ki, 1940 yılında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde, 73.350 kg barama üretimi yapılmış iken 1955 yılında bu rakam, 98.014 kg'a yükselmiştir.

Bahsedilen dönemde en çok koza Ordubad bölgesindeki çiftliklerde üretilirdi. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde üretilen koza ürününün, %55,2'si ipekçilik Fabrikasının bulunduğu Ordubad bölgesi çiftliklerinden karşılanıyordu. Savaştan sonraki dönemde ipekçiliğin düzenli olarak gelişmesi, genişlemesi, dut bağlarında uygulanan ziraa tekniklerin iyileştirilmesi ile açıklanabilir. Bu yıllarda dut bağlarının sayısı hayli artırılmış, yeni verimli dut ağacı fidanları dikilmiş, koza tohumunun ilkel yöntemle olan canlandırılması işlemi modern tekniklerle değiştirilmiştir. Barama kurdlarının temel yaz uygulaması ile yetiştirilmesinin yanında aynı zamanda, yaz ekimi pratiğine de yapılmış ve bu durum ipekçilik sektörünün verimliliğini daha da artırmıştır.

1950 yılında Özerk Cumhuriyetteki baramacılar, planlanan üretimin üzerine çıkarak, % 113 olarak gerçekleştirmişlerdir. Devlete, koza temininde, Şahbuz Kazası'nın baramacıları daha yüksek oranda koza üretimi sağladılar. Şahbuz Kazası'nın planlanan üretiminin çok üzerine çıkarak, %182 gibi müthiş bir seviyeye ulaşmışlardır. Beşinci beş yıllığın birinci yılı olan 1951 yılında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde her kutudan %52,2 koza ürünü alınmış ve planlanan miktar, % 100,6 gerçekleştirilmiştir⁸.

Fakat 1952-1953 yıllarında tarımın bu getirsi yüksek alanında bir gerileme görülür. Öyle ki, planlanan koza üretimi, 1952 yılında % 79,7, 1953 yılında ise % 81,8 oranında yerine getirilebilmişti. 1953 yılında Ordubad Kazası'nın baramacıları öngürülen üretimin, % 94,2, Culfa Bölgesi % 80, Nahçıvan Bölgesi % 64,5, Şerur Bölgesi % 56,6 Şahbuz Bölgesi ise % 75'i oranlarında yerine getirebilmiştir⁹. Bunun nedeni olarak, koza kurtlarının yetiştirildiği kümşanaların aşırı küçük, karanlık, rutubetli olması, sağlıklı yem ile beslenmemesi, doğal afet sonucunda dut bağlarının kuruması, zirai teknik hizmetin düşük düzeyde olması gibi nedenlerle açıklanabilir. Sonuçta 1940 yılında baramacılar devlete 101 ton koza ürünü sattıkları halde, 1953 yılında 73 ton, 1955 yılında ise 61 ton koza satmışlardır¹⁰.

1955 yılında koza kurtlarını yemllemek için elverişli ortamın olmasına rağmen Ordubad İlçesi'nin önde gelen bir dizi çiftliklerinde ipekçilikde, özellikle koza ürününün kalitesinin iyileştirilmesinde büyük başarılar elde edilmiştir. Bu dönemde, Ordubad Bölgesinin önde gelen çiftliklerinde üretilen kozanın, % 60'dan fazlası I ve II. derece kalitesinde olup, bu durum ipekçilik endüstrisinin hammadde tabanını hayli arttırmıştır. Hatta tahmini(kobur) hesaplamaya göre üçüncü derecede, kulübe giden koza ürününü %10 azaltarak, ipekçilik endüstrisinin işçilik masrafına ek olarak, onlarca ton artırılabilirdi. Fakat çiftliklerde, bu olanaklardan yararlanma tam olarak bilinmiyordu¹¹.

Koza üretiminde oluşmuş bu durum Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti baramacılarının 1956 Nisan ayında düzenlenen toplantısında sert bir şekilde eleştirilmiştir(14-18 Nisan 1956).

Belirtmek gerekir ki incelenen dönemde, Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde bulunan çiftlikleri koza üretimini artırmak için geniş imkanlara sahiptir. Fakat Cumhuriyette bulunan birçok ipek üretim çiftliğinin, sahip olduğu imkanları tam olarak kullandığını söylemek mümkün değildir. Koza üretimini artırmak için yüksek

⁸ Nahçıvan MR DA (eski parti arşivi), f. 1, s. 1, iş. 237, ver. v.14.

⁹ Nahçıvan MR DA (eski parti arşivi), f. 1, s. 1, iş. 292, ver.v.14.

¹⁰ Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Halk Tasarrufatının Gelişimi. İstatistiksel mecmua.

Bakü: Birleşik yayıncılık Matbaası. 1964, s.74.

¹¹ NADİROV A.A.-NURİYEV A.H.-MURADOV Ş.M. 2000: s.159.

verimli çeşit dut bağlarını genişletmek gerekiyordu. Barama ürününü çoğaltmak için dut ağaçlarının iki kat verimini artıran zirai tekniklerin uygulanması ve yemleme ile mevcut üretimi 3-4 katına çıkarmak mümkündür. Önde gelen çiftliklerin imkanları bu artışın sağlanabileceğini göstermekteydi. Bir kısım çiftliklerin koza kurtlarını uzak mesafelerden getirilmiş yapraklarla yemliyorlardı. Denemeler göstermiştir ki, koza kurtlarının bu şekilde yemlenmesi üretimin artırılması için doğru ve isabetli değildir. Çünkü uzak mesafeden getirilmiş yapraklar doğal özelliklerini kaybediyor ve bu yapraklarla yemlenen kurtların hastalanmasına neden oluyordu. Bu nedenle sağlam yem tabanı oluşturmak cumhuriyet çiftliklerinin en önemli sorunu olarak önlerinde duruyordu.

Yapılan görüşmelerden sonra baramaçılığın gelişmesine daha ciddi ağırlık verilmesi ve devlete koza teslimat planına uygun olarak, 1957 yılında %111,6 gibi planlamayı aşan bir oranda yerine getirildi. Ordubad İlçesi'nde ki baramaçılar, 1956 yılında planlanan üretimin, % 117,5, 1957 yılında ise % 122,1 oranında üretim gerçekleştirdiler. Ordubad İlçesi, Nahçıvan Bölgesi, Culfa İlçesi'nin, Şerur yöresinin çiftlikleri her kutudan ortalama, 70-90 kg koza ürünü elde ettiler. Tanınmış baramaçılardan A. Eyvazov, her kutudan 128 kg, M. Asgerova 122 kg, D. Memmedova 128 kg, S. Ahmedova 136 kg, İ. Rüstemov 113 kg, Q. Feteliyeva 112 kg, X. Bağirova 100,8 kg, E. Eliyev, Y. Zeynalov 91 kg koza elde etmişlerdir¹².

Baramaçılar, 1955 yılında 2 milyon 900, 1956 yılında 3 milyon 184 bin, 1957 yılında ise 3 milyon 900 bin Manat para geliri elde etmişlerdir. Onlar, 1959 yılında, 94,1 ton koza satarak, yıllık üretim planlamasının, %110,3 oranında üstüne çıkararak, yerine getirmişlerdir¹³.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde büyüklü küçüklü tüm çiftliklerde, 1955 yılında 61 ton koza tedarik edildiği halde, 1959 yılında 94 ton tedarik edilmiştir. Bu 1955 yılına oranla 33 ton fazla olsa da savaş öncesi düzeye ulaşamamıştır. Öyle ki, 1940 yılında özerk cumhuriyette 101 ton koza tedarik edildiği halde, 1959 yılında ancak 94 ton koza üretimi yapılabilmektedir¹⁴.

1960 yılında Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde 94 ton koza üretildiği halde bu rakam 1963 yılında 84 tona, 1970 yılında 73,0 tona inmiştir. Bu durum aşağıdaki tabloda da açıkça görülebilmektedir¹⁵.

¹² Nahçıvan MR DA (eski parti arşivi), f. 1, s. 1, iş . 678, ver. v.19.

¹³ Nahçıvan MR DA (eski parti arşivi), f. 1, s. 1, iş . 678, ver. v.37.

¹⁴ Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Halk Tasarrufatının Gelişimi. İstatistiksel mecmua. Bakü: Birleşik yayıncılık Matbaası. 1964, s.74.

¹⁵ Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Halk Tasarrufatının Gelişimi. İstatistiksel mecmua. Bakü: Birleşik yayıncılık Matbaası. 1977, s.67.

II. Tablo

Yıllar	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Nah.MSSR üzere	73,0	90	85	86	87	88	90
İliç (Şerur)	19	17	13	14	16	16	16
Nahçıvan	11	15	14	15	14	15	15
Ordubad	34	48	48	47	47	47	49
Şahbuz	-	1	1	1	1	1	1
Culfa	9	9	9	9	9	9	9

Yukarıda verilen tablodan da anlaşılacağı üzere, yetmişli yıllarda koza üretiminde artış görülmektedir. 1970 yılında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde 73 ton koza üretimi yapılmışken, bu rakam 1976 yılında 17 ton artışla, 90 tona ulaşmıştır.

1978 yılında Özerk Cumhuriyetin kooperatif çiftliklerinde ve devlet çiftliklerinde, 68,8 ton koza, devlete teslim edilmiştir. Bu kozanın 10 tonu veya % 14 çürük çıkmıştır. 1976 yılında devlete satılan kozanın %17'si yüksek kaliteli olduğu halde bu rakam bir sonraki yılda % 16'ya düşmüştür. Bahsedilen dönemde Şerur Bölgesi'nden devlete satılan, 17 ton kozanın, 9,4 tonu, 2 ve 3. derece kalite de olup, 2,84 tonu ise çürük çıkmıştır. Ordubad İlçesi'nde ise devlete teslim edilen, 50, 1 ton kozanın 25 tonu 2 ve 3. derece kalitede koza olup, bu kozanın 5,8 tonu ise çürük çıkmıştır¹⁶.

1985 yılında Özerk Cumhuriyet baramaçıları, bu alanda yüksek başarı elde ederek, 122,8 ton koza üretmişlerdir. Maalesef, 80 yılların sonlarında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde dut bağlarının iptal edilmesi, koza üretimine olan ilginin azalması, ipekçiliğin gelişmesini sekteye uğratmıştır. Bu nedenle, 1990 yılında yeniden ipekböceği alanında üretim seviyesi oldukça düşmüştür. Aynı yıl özerk cumhuriyette, 89,0 ton, 1993 yılında ise ancak 22,7 ton koza üretimi yapılabilmektedir¹⁷. Fakat sonraki yıllarda ülkedeki sosyo-politik durum ve Nahçıvanın Ermeni ablukası altında bulunması gibi faktörlerin etkisiyle Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde baramaçılık durmuştur.

Bugün gururlanarak söyleyebiliriz ki, Nahçıvan da dut ağaçlarının sayısının çoğalması ayrıca tarımın tüm dallarına gösterilen devlet ilgisi nedeniyle tarımın bu alanının da yeniden bir canlanma ve gelişmenin olacağını, yakın gelecekte tarımın bu getirisi yüksek alanına ilgi artacaktır. Bunun için bir dizi önlemlerin alınması gerekir. Bunlar:

¹⁶ Nahçıvan MR DA (eski parti arşivi), f. 1, s. 10, iş. 8, ver. v.53.

¹⁷ Nahçıvan İstatistik Aynasında, Tarihi - İstatistiksel Mecmua. Bakü: Seda yayınları. 1999, s.88.

1. Özerk Cumhuriyette az mahsullü yerel dut ağaçlarının cins dut ağaçları değiştirerek ipekböcekçiliği ile uğraşanların birinci derecede önceliği olmalıdır.

2. Hususi koza kurtları tutulan tabanlı binalar inşasının yanı sıra, bu işle uğraşanların, koza kurdularının normal yemlenmesini düzenlemek için koza üretimine uygun binalar dikmeleri gerekir.

3. Yüksek ve kaliteli baramaçılıkla uğraşan çiftlik sayısını artırmak.

4. Baramaçılıkla uğraşan kişilere indirimli krediler vermek .

Bu tedbirlerin uygulanması ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde tarımın önemli alanlarından biri olan ipekçiliği yeniden canlandırmak ve geliştirmek mümkün olur.

KAYNAKLAR.

Doğu Kapısı Gazetesi.

IVANOV R.N. 2013: Baskın. Nahçıvan: Acemi Yayıncılık - Polikrafiya Birliğı, 464 s.

KAHRAMANOV, R.Ç. 1957: Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde Tarım ve Geliştirilmesi Yolları. Bakü: Azerbaycan EA Neşriyyatı, 215 s.

KAHRAMANOV, R.Ç. 1967: Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde Tarımın Yerleştirilmesi ve İhtisaslaşdırılması. Bakü: Azernesr, 194 s.

NADIROV A.A.-NURIYEV A.H.-MURADOV Ş.M. 2000: Nahçıvan Ekonomisi Yirminci Yüzyılda. Bakü: Bilim, 104 s.

Nahçıvan İstatistik Aynasında, Tarihi - İstatistiksel Mecmua. Bakü: Seda yayınları. 1999, 128 s.

Nahçıvan MR DA (eski parti arşivi), f. 1, s. 1, iş . 678, ver. 37.

Nahçıvan MR DA (eski parti arşivi), f. 1, s. 1, iş. 237, ver. 14.

Nahçıvan MR DA (eski parti arşivi), f. 1, s. 1, iş. 292, ver. 14.

Nahçıvan MR DA (eski parti arşivi), f. 1, s. 1, iş. 516, ver. 19.

Nahçıvan MR DA (eski parti arşivi), f. 1, s. 10, iş. 8, ver. 53.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Halk Tasarrufatının Gelişimi. İstatistiksel mecmua. Bakü: Birleşik yayıncılık Matbaası. 1964, 142 s.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Halk Tasarrufatının Gelişimi. İstatistiksel mecmua. Bakü: Birleşik yayıncılık Matbaası. 1977, 119 s.

ŞAHVERDİYEV, Z. 2008: Nahçıvan Bölgesi XIX-XX Yüzyılın Başlarında. Bakü: Bilim, 264 s.